

ПЕРІОДИ ВЗАЄМОДІЇ ЛЮДСТВА З ПРИРОДОЮ

У статті представлено характеристику періодів взаємодії людства з природою. Особлива увага акцентується як на екологічно виваженій поведінці, так і на споживацькому ставленні людей до природи.

Останнім часом вчені звертають увагу на глобальні проблеми, що стосуються інтересів всіх націй, держав, усього людства. До їх числа належать: встановлення міцного миру на Землі, знищення осередків міжнародної напруженості, охорона навколишнього середовища, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення потреб людства в екологічно чистих продуктах харчування, запобігання розповсюдженню найбільш небезпечних захворювань.

Своєрідність глобальних проблем полягає в тому, що вони не можуть бути вирішені зусиллями окремих держав. Розв'язання їх передбачає скоординовані дії всього населення Землі. Окрім зазначеного, глобальні проблеми є комплексними, тобто взаємообумовленими й тісно пов'язаними між собою. Та останнім часом світове співтовариство дедалі більше усвідомлює, що навіть зменшення загрози війни не виведе людство з того критичного стану, до якого призвело споживацьке ставлення людей до природи.

Отже, подальший розвиток цивілізації залежить від наслідків зіткнення двох життєвих позицій: безвідповідального задоволення членами суспільства власних потреб та вільної творчої самореалізації кожної особистості в поєднанні з відповідальним ставленням до світу як цілісної ноосфери. Пояснюється це тим, що людина – особливий біологічний вид, який впливає на природу не лише процесами обміну речовин у живій природі, тобто біологічним обміном, а й трудовою діяльністю. Виходячи зі сказаного вище, ми вважаємо, що *проблема взаємодії людини з природою є в наш час надзвичайно актуальною і потребує особливої уваги не тільки вчених-екологів, а й усього суспільства, і безпосередньо всіх ланок освіти, де екологічне виховання молоді має посідати належне йому місце.*

Історія взаємодії суспільства й природи (за Г.О. Бачинським) налічує 3 стадії розвитку [1:7].

Перша стадія (від появи на Землі перших людей примітивного виду до виникнення близько 40 тисяч років тому сучасного людського виду) тривала близько 2-3 млн. років. Це період органічного входження людини в природу, накопичення знань про оточуючий світ, пристосування людини до природних умов середовища.

Друга стадія взаємодії суспільства та природи, тривала приблизно 40 тисяч років (від початку палеоліту і до кінця другої світової війни) і характеризувалася інтенсивним розвитком землеробства, скотарства, виникненням ремесел, будівництвом сіл, міст, фортець, розвитком науки та одержанням перших кислот, пороху, фарб, мідного купоросу тощо. У цей період людство активно, але переважно локально, використовувало природні ресурси. Характеризуючи другу стадію взаємодії суспільства й природи, слід відмітити як екологічно виважену поведінку, так і споживацьке ставлення членів суспільства до природних ресурсів. Прикладом останнього може бути розвиток цивілізації Шумера.

Бажання підкорити природу та отримати від неї будь-яким шляхом якомога більше благ, призвели до деградації екологічної системи та краху однієї з перших на Землі цивілізацій. Сучасний Шумер — одноманітна рівнина. Важко повірити в те, що колись ця земля була родючою й процвітаючою. Сьогоднішній непривабливий вигляд цієї місцевості — це відповідь природного середовища на непродумано-руйнівну діяльність людей.

Таким чином можна охарактеризувати й господарську діяльність жителів Древньої Індії. Знищення ними значної площі лісу в долині ріки Інд спричинило водну та вітрову ерозію поверхні землі, а вирубування у горах дерев — танення снігу й льоду. Надмірне випасання худоби вплинуло на водозатримуючу здатність ґрунтів, при цьому значно знизивши їх родючість. Отже, спустошення більшої частини території цієї цивілізації було викликано порушенням рівноваги в природі.

На відміну від цивілізації Індії та Шумера, цивілізація Древнього Єгипту проіснувала майже 3,5 тисячі років. Під час вивчення наукових досягнень цієї цивілізації не відмічено негативного впливу зазначеного суспільства на біосферу. Єгиптяни строго дотримувалися існуючих в державі законів, багато з яких регламентували ведення господарства. Згідно з наказом одного з фараонів заборонялося добувати мідну руду та лити метал на східному березі Нілу. Окрім зазначеного, системою зрошування ґрунтів керувала централізована влада Древнього Єгипту.

Зрошувальні канали навчилися будувати й жителі Древнього Китаю. Високі врожаї сільськогосподарських культур впливали на кількісний склад населення, що, в свою чергу, вимагало відповідного збільшення площ полів та пасовищ. З цією метою осушувалися болота, знищувалися ліси, розорювалися великі площі земель. Наслідком такого інтенсивного господарювання стало назрівання екологічної кризи. Та жителі Древнього Китаю зуміли подолати її шляхом запровадження відповідних заходів щодо відновлення та підтримання екологічної рівноваги в природі. Тим самим забезпечивши стабільне існування цивілізації Древнього Китаю до XVIII століття [2;3].

Проведений аналіз філософської літератури засвідчив, що античні філософи та мислителі теж приділяли увагу питанням взаємодії людини з природою. Єдність складових компонентів системи "людина - природа" висвітлювали в своїх працях Плутарх, Теофраст, Гомер. Гіппократ в трактаті "Про повітря, воду і місцевість" наводив відомості про негативний вплив забрудненого навколишнього середовища на здоров'я людини. Екологічні факти й міркування знайшли відображення в праці Аристотеля "Про виникнення тварин". Не втратило

свої актуальності висловлювання римського мислителя Л. Сенеки: "Жити щасливо і жити в злагоді з природою - одне й те саме". Та слід зазначити, що існував і інший погляд на природу. "Характерним щодо цього є праці Декарта, де він прямо чи опосередковано закликає людину стати "господарем" природи"[4].

Третя стадія взаємодії суспільства та природи почалася з середини ХХ століття (після закінчення другої світової війни) і характеризувалася стрімким розвитком науки та впровадженням у виробничу діяльність досягнень науково-технічного процесу. Це період протистояння суспільства природі, неконтрольованого та безвідповідального використання її ресурсів.

Лише за останні 50 років ХХ століття людство збільшило споживання деревини вдвічі, води — втричі, а викопних видів палива — майже в 5 разів. Слід зазначити, що кількість гірських порід та руд, яка видобувається із кар'єрів, шахт, штолень різних країн світу у два з надлишком рази перевищує об'єм лави та попелу, щорічно вивержених всіма вулканами Землі. Потужність підземних ядерних вибухів перевищує потужність більшості землетрусів [5].

Окрім зазначеного, життєдіяльність людей змінила якість питної води, склад атмосфери, ґрунту, вплинула на клімат. Пояснюється це тим, що людство, для поліпшення комфортності свого існування та задоволення постійно зростаючих потреб, інтенсивно розвиває енергетику, засоби зв'язку, легку, харчову, металургійну, машинобудівну, гірничо-видобувну, хімічну, нафтопереробну промисловості.

Лише в колишньому Радянському Союзі збільшення випуску продукції різних галузей промисловості потребувало відчутного зростання об'єму використаних природних ресурсів. Якщо за 1940 рік було вироблено 5 млн. автомобілів, 31 млн. тонн мінеральних добрив та видобуто 20 млн. тонн нафти, то в 1980 році виробництво автомобілів сягнуло позначки 30 млн. (тобто, збільшилося в 6 разів), мінеральних добрив — 210 млн. тонн (зросло майже у 7 разів), а видобування нафти — 260 млн. тонн (збільшилося у 13 разів).

Інтенсивний антропогенний вплив на природу характерний і для подальшого розвитку держави. Так, у "Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року" зазначено, що, забезпечуючи "подальшу реалізацію Довготривалої програми меліорації земель, планується за 5 років ввести в експлуатацію 3,3 млн. гектарів зрошувальних і 3,6 млн. гектарів осушених земель. До 1990 року передбачено довести валовий збір зерна до 250-255 млн. тонн, цукрового буряку — до 92-95 млн. тонн, соняшника — до 90-92 млн. тонн, овочів — до 40-42 млн. тонн, фруктів і ягід — до 14,5-15,5 млн. тонн, хлопкової волокна — до 2,3-3 млн. тонн"[6].

За період з 1996р. до 1990р. було заплановано поставити до сільських господарств 1900 тисяч тракторів, 1600 тисяч вантажних автомобілів, 1770 тисяч тракторних причепів. За зазначений вище період об'єм використаних мінеральних добрив було доведено до 30-32 млн. тонн (у перерахунку на 100 процентний склад поживної речовини), хімічних засобів захисту рослин — до 440-480 тисяч тонн; вапнякових матеріалів — до 100 млн. тонн, а органічних добрив — до 1,5 млрд. тонн на рік. [6]

Сьогодні в цілому всі мешканці планети Земля щорічно видобувають 100 млрд. тонн руди, спалюють 7 млрд. тонн умовного палива, виплавляють 800 млн. тонн різних металів, вирубають майже 20 млн. гектарів лісу, вносять в ґрунт більше 500млн.тонн мінеральних добрив, застосовують майже 4 млн. тонн отрутохімікатів. До того ж, за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я в процесі життєдіяльності, людське суспільство використовує до 500 тисяч різноманітних хімічних сполук, з них: 40 тисяч мають шкідливі для людини властивості, а 12 тисяч – токсичні[1:143].

Глобальний антропогенний тиск на природне середовище спричинив назрівання екологічної кризи, що вже має певні прояви. Так, за свідченням науковців, кожної години на нашій планеті 1000 людей вмирає від отруєння водою, 55 – гине від дії пестицидів та інших хімічних речовин, зникає 5-6 видів рослинного чи тваринного світу. До того ж, у Північній півкулі планети випадає до 2000 тонн кислотних дощів, з цієї та інших причин 1700 акрів продуктивної землі стає пустелею[7:19]. І це досить неповний перелік наслідків, спричинених споживацьким ставленням людини до довкілля.

Характеризуючи третю стадію взаємодії суспільства та природи, слід зазначити, що для цього періоду, окрім споживацького ставлення людей до природи, характерна й певна природоохоронна діяльність. Лише одне з тисяч спеціалізованих господарств щорічно вирощувало більш, ніж 150 тисяч саджанців різних порід дерев. Окрім дорослих, активну участь у озелененні населених пунктів приймали школярі. Лише за 1950 рік учнями було посаджено 30 млн. дерев, проведено ряд рейдів з охорони лісів та збереження малька риби [8].

Навесні 1955 року в північно-західній частині села Богданівка Знаменського району Кіровоградської області учнями було посаджено 5 гектарів лісосмуг, а в боротьбі з ерозією ґрунтів урочища Сичеве закладено діброву площею 20 гектарів[9].

Збереженню й примноженню природних багатств велика увага приділялася й у Павлівській середній школі Онуфрївської району Кіровоградської області. Починаючи з 1952 року, всі школярі – від першого до десятого класу – за попередньо визначеним планом залучалися до посиленої природоохоронної діяльності.

Уже на першому році навчання в "Школі радості" діти, посадивши 31 яблуню й стільки ж кущів винограду, заклали "Сад матері". Восени першокласники посадили "Сад троянд", прищепивши бруньки білих, червоних, жовтих троянд на власноруч вирощені з насіння шипшини пагони.

Активна природоохоронна діяльність учнів Павлівської школи була направлена на боротьбу з ерозією ґрунтів та відновлення їх родючості.

Слід зазначити, що формування почуття високої відповідальності за збереження й примноження природних багатств, бережне їх використання визнано в "Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року" одним із першочергових завдань держави.

У "Концепції національного виховання" зазначено що "українським дітям украї необхідні відчуття відповідальності за природу, як національну і загальнолюдську цінність, основу життя на Землі, господарські, гуманні принципи природокористування".

У статті 66 Конституції України визначено, що кожен громадян держави зобов'язаний не заподіювати шкоди природі [10:147].

Суттєву роль у регулюванні екологічних відносин відіграє Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища" (1991р. з наступними змінами та доповненнями в 2000 році). Цей закон є базовим у екологічній сфері. Його змістом визначено основні екологічні обов'язки громадян України:

- берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства;
- вносити плату за використання природних ресурсів;
- здійснювати діяльність з дотриманням правил екологічної безпеки;
- сплачувати штрафи у разі екологічних правопорушень;
- не порушувати екологічні права і законні інтереси інших суб'єктів [10:152].

Природоресурсне право представлено такими нормативними актами: "Земельний кодекс"(від 1.01.2002), "Кодекс України про надра"(від 1994р.), "Водний кодекс" (від 6.06.1995р. зі змінами від 21.09.2000р.), "Лісовий кодекс України" (від 21.01.1994р. зі змінами від 13.01.2000р.). Основне завдання зазначених нормативних актів регулювати використання природних ресурсів, сприяти їх охороні та відновленню.

Екологічні правовідносини регулюються й на основі Законів України "Про тваринний світ"(від 3.03.1993р. зі змінами від 6.03. 1996 р.), "Про охорону атмосферного повітря" (від 16.10.1992р. зі змінами та доповненнями від 28.02.1995р.), "Про природно-заповідний фонд" (від 16.06.1992р. зі змінами від 14.12.1994р.), "Про екологічну експертизу" (1995р.).

Аналізуючи причини назрівання екологічної кризи, слід зазначити, що цей процес спричинений багатьма факторами, серед них: неконтрольований демографічний вибух, нераціональне використання корисних копалин, постійно зростаюче забруднення атмосфери, водних та земельних ресурсів.

Окрім цього, складність і трагізм сьогодення полягає в тому, що людство продовжує знаходитися у фазі нестійкого розвитку, коли внутрішні конфлікти перешкоджають цілеспрямованому вирішенню глобальної проблеми: налагодження стосунків людства з природою та усвідомлення того, що подальший розвиток суспільства можливий лише за умови стабілізації середовища життя на основі гармонізації соціальних та природних процесів. Адже, природа має абсолютну цінність, оскільки без неї неможливе існування будь-якої цивілізації. "Природа це наш дім, і якщо ми будемо безтурботними марнотратцями, ми зруйнуємо його; природа – частинка нас самих, а байдужість до природи – це байдужість до власної долі" – застерігав В.О.Сухомлинський [11:555].

Як зазначає А.В. Яблоков, однією з причин того, що людство й природа опинилися в конфронтації є екологічне неучтво, нерозуміння, слабка поінформованість широкої громадськості. Не дивлячись на те, що у світі щорічно публікується 15-18 тисяч робіт з питань екології. Такий рівень інформованого потоку більш ніж достатній. Проте потрапляє ця інформація переважно до "вузького" кола науковців [12].

Останні дослідження соціологів і психологів переконливо свідчать про те, що першість серед причин виникнення екологічної кризи посідає надзвичайно низький рівень екологічної освіти, занепад духовності та загальний спад морального рівня членів суспільства. Адже, протягом тривалого часу людство, вважаючи себе господарем природи, керувалося в процесі життєдіяльності принципами: возвеличення людини над природою, існування природного середовища виключно для задоволення людських потреб, невичерпності природних ресурсів, безкарності неконтрольованої та неузгодженої з законами функціонування природи виробничої діяльності членів суспільства.

За визначенням провідних вчених світу єдиним виходом з існуючої екологічної кризи – є докорінна зміна ставлення людини до природи, глибоке вивчення законів її розвитку й обов'язкове дотримання цих законів у процесі життєдіяльності кожного члена суспільства.

Американський педагог Бетті Ріордан вважає, що зміни в світі, у тому числі й екологічні, повинні починатися зі змін у школі.

Комплексна система екологічного виховання повинна передбачити не тільки і не скільки передачу певної суми знань учням, скільки підготовку їх до адекватного сприйняття сучасних реалій, такого сприйняття, що відповідає новим обставинам, щоб учні були здатні самостійно діяти й приймати рішення в умовах, яких не було й бути не могло у житті попереднього покоління [13:25].

Проект концепції неперервної екологічної освіти й виховання в Україні визначає навчання дитини в школі важливим етапом екологічної освіти, яка базується на позитивному емоційному досвіді спілкування з природою, закладеному в дошкільному періоді. Одночасно шкільна освіта є основою для подальшої екологічної освіти [14].

На нашу думку, останні роки минулого століття започаткували четвертий період взаємодії людини з природою, характерною ознакою якого стало усвідомлення необхідності глобального "ековсеобучу" (В.А. Зубков), який би сприяв формуванню в кожного члена суспільства, з одного боку, розуміння законів розвитку й існування природного середовища, а з іншого, – відповідальності за будь-які зміни в ньому.

Особливої актуальності сьогодні набувають слова М. Реймарса, який зазначав, що "у людства повинно бути майбутнє. І воно може бути світлим. Нерозв'язних проблем немає. Пройти небезпечну ділянку шляху в майбутнє допоможе світло екологічних знань" [1].

1. Дерій С.І., Ілюха В.О. Екологія: - К.: Видавництво Українського фітосоціологічного центру, 1998. -196с., іл.
2. Хачатурян В.М. История мировых цивилизаций. –М.: Дрофа, 1996. -234с.
3. Жак К. Египет великих фараонов. – М.: Наука, 1992. 102с.
4. Пустовіт Г. Філософсько-культурологічний аспект у екологічній освіті // Шлях освіти.-2002. №3. – С. 2-7.
5. Джигирей В.С., Сторожук В.М., Яцук Р.А. Основи екології та охорони навколишнього природного середовища. – Львів: Афіша, 2000. –271с.
6. Тонконог Р.І. Агропрому – ускореное развитие // Сельский календар.-1987. - С.4-5.
7. Білявський Г.О., Фурдуй Р.С. Основи екологічних знань: Підручник. - К.: Либідь, 1997.- 288 с.
8. Фурин С. К 50-летию пионерии // Начальная школа. - 1972. - №1. - С.5-9.
9. Ткаченко І.Г. Богданівська середня школа.- К.: Радянська школа, 1975.- 276с.
10. Основи галузевого законодавства України: Навчальний посібник для вступників до вищих навчальних закладів - Кіровоград, 2002.-337с.
11. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5-ти т. Т. 5. Статті. - К.: "Рад. школа", 1977.- 639 с.
12. Яблоков А.В., Остроумов С.А. Уровни охраны живой природы. – М.: Наука, 1985.- 272с.
13. Король О.В. Формування екологічної культури учнів У-Уікласів у процесі вивчення інтегрованого курсу "Навколишній світ": Дис. ... канд. пед.наук: 13.00.01.-Суми, 1999.-165с.
14. Проект концепції неперервної екологічної освіти й виховання в Україні. Проблеми освіти –Вип.4.-К.: Інститут змісту і методів навчання, 1996.-160с.

Матеріал надійшов до редакції 12.01.2004 р.

Мантула Т.И. Периоды взаимодействия человечества с природой.

В статье представлена характеристика периодов взаимодействия человечества с природой. Особое внимание акцентируется как на экологически обоснованном поведении, так и на потребительском отношении людей к природе.

Mantula T.I. The Periods of Interaction between Mankind and Nature.

The article sets out to provide the characteristics of the periods of interaction between mankind and nature. Special attention is given to the ecologically grounded behavior and on the consuming attitude towards nature.